

PROCES W SARAJEWIE W 1983 ROKU NA TLE SYTUACJI POLITYCZNEJ I SPOŁECZNEJ JUGOSŁAWII LAT 80. XX WIEKU*

 <https://orcid.org/0000-0003-1204-429X>

Mateusz Sokulski

Uniwersytet Śląski w Katowicach / Instytut Pamięci Narodowej, OBBH w Katowicach

ABSTRACT

THE 1983 SARAJEVO TRIAL AND THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN YUGOSLAVIA OF THE 1980S

The text presents the trial of the Muslim intellectuals that took place in Sarajevo in 1983. They were put on trial due to the political pressure of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina and then sentenced to harsh and long imprisonment. The article presents activity of the sentenced intellectuals, social attitudes of the republic's citizens, and general decay among the communist leaders of Bosnia and Herzegovina, widely considered to be the most dogmatic in comparison to the other Yugoslav republics.

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, Muzułmanie, islam, represje, komunizm.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Muslims, Islam, repression, communism.

Po II wojnie światowej rządząca Bośnią i Hercegowiną elita Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ) / Związku Komunistów Jugosławii (ZKJ) uchodziła za najbardziej dogmatyczną spośród wszystkich republik. Nieufność wobec wszelkiego rodzaju działań oddolnych tłumaczona jest przez badaczy doświadczeniami z okresu 1941–1945, kiedy to Bośnia i Hercegowina – wchodząc w skład kolaborującego

* Artykuł powstał dzięki kwerendum przeprowadzonym w Belgradzie oraz na Uniwersytecie Stanford, realizowanym w ramach działań Uniwersytetu Śląskiego „Inicjatywa Doskonałości Badawczej”, programów „Swoboda badań” (I edycja z 2021 r.) i „Mobilność-Nauka” (I edycja z 2022 r.).

z III Rzeszą Niezależnego Państwa Chorwackiego – doświadczyła konfliktu etnicznego¹. Komuniści obawiali się, że wszelkie prądy wolnościowe w wymiarze społecznym mogą zagrozić stabilności republiki. Zjawiska, jakie zaobserwować można w okresie powojennym, to z jednej strony modernizacja, uprzemysłowienie kraju czy urbanizacja, a z drugiej utrzymująca się niska w porównaniu z innymi republikami jugosłowiańskimi stopa życiowa. Kolejnym istotnym elementem była zmiana struktury społecznej, kiedy to na przełomie lat 60. i 70. po raz pierwszy od XIX wieku najliczniejszą grupą etniczną stali się bośniaccy muzułmanie². Republika miała największą autonomię od czasów średniowiecza, zmieniła się – na korzyść ludności muzułmańskiej – struktura mieszkańców, a od lat 70. coraz bardziej powszechne stało się obejmowanie przez Muzułmanów³ najwyższych funkcji państwowych⁴. Mimo to tylko pozornie za paradoks uznać można niezadowolenie części elit muzułmańskich. Jak ocenia badacz problematyki narodowości boszniackiej Tomasz Rawski, wzrost decentralizacji zapoczątkowany na poziomie federalnym w latach 50. sprzyjał rozwojowi jugosłowiańskich peryferii po okresie stalinizmu, zarówno w odniesieniu do wzrostu gospodarczego, jak i awansu społecznego. Badacz ten słusznie jednak zauważa, że wiązało się to z uderzeniem w przedwojenne elity, podporządkowaniem Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej, która po 1947 roku aż do końca Jugosławii była lojalna wobec komunistów⁵.

Niemal od początku funkcjonowania republiki w ramach komunistycznej Jugosławii aktywna była grupa Młodych Muzułmanów, niechętna rugowaniu tradycji religijnej z życia publicznego. Organizacja powstała w 1941 roku, jej celem było – z jednej strony – działanie na rzecz modernizacji w generalnie biednej społeczności muzułmańskiej Bośni i Hercegowiny, a z drugiej – dążenie do utrzymania tradycji opartej na islamie. Za kluczowe uważano nadanie autonomicznego charakteru społeczności muzułmańskiej⁶. Choć hasła, jakie głosili najważniejsi przedstawiciele tego ruchu, miały ograniczony oddźwięk społeczny, warto zwrócić uwagę, iż w atmosferze

¹ *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. I, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007, s. 272.

² M.A. Hoare, *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, London–Berkeley 2007, s. 329–331.

³ Wyrazu „Muzułmanin” używam w odniesieniu do narodowości, dlatego też w tekście przyjęty został zapis wielką literą. Termin „Boszniak” pojawił się w oficjalnym użyciu w odniesieniu do ludności muzułmańskiej dopiero w 1993 r., a zatem już po ogłoszeniu niepodległości przez Bośnię i Hercegowinę. Zaakceptowano go na mocy decyzji Zgromadzenia Boszniackiego w dniach 27–28 IX 1993 r., odnosił się on *stricte* do ludności muzułmańskiej, nawiązywał do statusu politycznego bośniackich muzułmanów w Imperium Osmańskim, a przede wszystkim w okresie rządów habsburskich. Pojęcie „Boszniak” implikowało integralne traktowanie Bośni i Hercegowiny, w istocie zaś odwoływało się do ludności muzułmańskiej, poprzez swoją inkluzywność – w porównaniu z „Muzułmaninem” – włączając do korpusu narodowego także zateizowanych muzułmanów. Za: A. Pehar, *O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine*, „Prilozi” 2021, br. 50, s. 259, 263; T. Rawski, *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1945 r.*, Warszawa 2019, s. 83, 88–90.

⁴ M.A. Hoare, op. cit., s. 338.

⁵ T. Rawski, op. cit., s. 68.

⁶ *Słownik dysydentów...*, s. 272; M.A. Hoare, op. cit., s. 324.

niewielkiej – w porównaniu z innymi republikami jugosłowiańskimi – kontestacji reżimu proces sarajewski, przeprowadzony latem 1983 roku – zwany też procesem Muzułmanów – stał się jednym z najgłośniejszych wydarzeń na płaszczyźnie społeczno-politycznej w pierwszej połowie lat 80. W tekście zamierzam skoncentrować się na reakcjach społecznych w Jugosławii, biorąc pod uwagę działania partii komunistycznej, jak również środowisk opozycyjnych wobec reżimu, oraz reakcjach na proces sarajewski na świecie. Dla ukazania znaczenia prądów panislamistycznych, powiązanych z działalnością osądzonych w 1983 roku, istotne jest także zarysowanie tła rozwoju politycznego, a przede wszystkim społecznego Bośni i Hercegowiny po 1945 roku.

Omawiając znaczenie idei panislamskiej, koncepcji sprzeciwu wobec sekularyzacji państwa i dążenia do powiązania wymiaru religijnego z państwowym w Bośni i Hercegowinie, który doprowadził propagatorów tego nurtu na ławę oskarżonych w 1983 roku, należy zwrócić uwagę, że osądzeni w procesie sarajewskim nawiązywali w swojej działalności do Młodych Muzułmanów. Bez zrozumienia tej organizacji trudno byłoby podejmować rozważania nad samym procesem politycznym z lat 80. Środowisko Młodych Muzułmanów powstało spontanicznie jako oddolna i świecka inicjatywa. *Spiritus movens* byli ludzie wykształceni na uniwersytetach czy w szkołach laickich, a nie w medresach. Pod koniec lat 30. zaczęli zakładać stowarzyszenia, z których najważniejszym była „Trzeźwość” z siedzibą w Sarajewie. W marcu 1941 roku ukonstytuowali swoją organizację. Jeden z liderów ruchu Tarik Muftić w tekstach z okresu II wojny światowej zwracał uwagę na rozbitcie społeczności islamskiej i jej liczne płaszczyzny egzystencji: elity i wieś, wyznawców islamu i świeckich oraz podziały między wierzącymi. Podkreślał rolę religii jako czynnika unifikacyjnego, który powinien stać się mianownikiem na gruncie wspólnoty społecznej i przyjętych powszechnie zasad. Członkowie organizacji kierowali się popularnym w świecie islamu od XIX wieku hasłem panislamizmu, ich działanie miało być odpowiedzią na próby paternalistycznego traktowania społeczności muzułmańskiej przez elity chorwackie i serbskie, które nie uznawały odrębności narodowej Muzułmanów. W przededniu napadu III Rzeszy na Jugosławię Młodzi Muzułmanie, szukając wzorców w egipskim Stowarzyszeniu Młodych Muzułmanów Jama'at al-Shubban al-Muslimin, próbowali stworzyć także opozycję wobec Jugosłowiańskiej Organizacji Muzułmańskiej Mehmeda Spaho, która w ich przekonaniu zbyt daleko szła w próbach porozumienia z dworem królewskim dynastii Karađorđević⁷. Ideologia panislamiska stała w sprzeczności z polityką nie tylko Mehmeda Spaho, ale i większości elit muzułmańskich przełomu XIX i XX wieku, generalnie z aprobatą odnoszących się do statusu ludności muzułmańskiej w Austro-Węgrzech, dążących do zachowania tradycyjnych struktur islamskich. Głównym krytykiem tejże polityki był natomiast Osman Nuri Hadżić, który wskazywał na istotne znaczenie nurtu panislamistycznego, a budowę osobnej narodowości bośniackiej opartej na wierze muzułmańskiej propagował Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – burmistrz Sarajewa

⁷ X. Bougarel, A. Rashid, *From Young Muslims to Party of Democratic Action: The Emergence of the Pan-Islamist Trend in Bosnia-Herzegovina*, „Islamic Studies” 1997, vol. 36, no. 2/3, s. 533–536.

w latach 1893–1899. W przeciwieństwie do wspomnianych działaczy większość przedstawicieli elit muzułmańskich nie podejmowała tematu odrębności narodowej, ich sympatie kierowały się częściej ku chorwackim nurtom politycznym, zdecydowanie rzadziej serbskim⁸. W tym sensie widać, że Młodzi Muzułmanie byli wręcz prekursorami – choć jeszcze nie w pełni sprecyzowanej – idei jedności narodowej opartej na religii, a przede wszystkim realnego ukonstytuowania nacji, jej instytucji kulturalnych i autonomii terytorialnej.

Młodzi Muzułmanie niechętni byli także akcesowi do organizacji ustaszys, gdy Bośnia i Hercegowina po kapitulacji Królestwa Jugosławii w 1941 roku znalazła się w strukturach terytorialnych kolaboracyjnego Niezależnego Państwa Chorwackiego. Rozwiązania bezskutecznie szukali w połączeniu wyznawców islamu w ramach autonomicznego *quasi*-państwowego tworu podległego III Rzeszy. Wystosowane przez nich memorandum wsparte zostało przez muftiego Jerozolimy Muhammada Amina al-Husajniego. Co więcej, sam przebieg wojny w Bośni i Hercegowinie – brutalne walki bratobójcze, a także wzrost znaczenia partyzantów i ich ostateczne zwycięstwo – istotnie osłabiły możliwości zaangażowania Młodych Muzułmanów. Działania komunistów po 1945 roku na rzecz natychmiastowej eliminacji przeciwników politycznych nie przeszkodziły młodym idealistom w rozszerzeniu wpływów organizacji na około 30 miast, miasteczek, a nawet tereny wiejskie. Krytykowano kompromis z reżimem, świecką inteligencją, uważając komunizm za największe zagrożenie dla egzystencji społeczności muzułmańskiej. Za istotną uznawano swego rodzaju „pracę organiczną” – z jednej strony indywidualne kształcenie i uświadamianie, z drugiej tworzenie islamskiej społeczności, porządku społecznego opartego na religii, a w dalszej kolejności wyzwolenie i polityczną unifikację świata islamskiego w ramach jednego państwa lub konfederacji państw. Narzucane już w pierwszych latach po 1945 roku posunięcia komunistów na rzecz rugowania tradycyjnego kształcenia w szkołach wyznaniowych i nakaz odsłaniania twarzy przez kobiety doprowadzały do pogłębiania kontestacji. Pierwsze aresztowania działaczy Młodych Muzułmanów nastąpiły w marcu 1946 roku w Sarajewie, gdy zatrzymani zostali Nedžib Šaćirbegović, Alija Izetbegović i Ešref Čampara, skazani następnie na trzy lub cztery lata więzienia⁹.

Alija Izetbegović dał się poznać już w 1946 roku, gdy 13 września, w trakcie założycielskiego zjazdu muzułmańskiego towarzystwa kulturalnego „Preporod” – podporządkowanego krótko potem bezpośredniemu nadzorowi komunistów – wystąpił z przemówieniem kontestującym postawę większości zebranych. Późniejszy lider społeczności muzułmańskich Bośniaków nie godził się na treści w duchu komunistycznym¹⁰. Kolejne aresztowania przeprowadzone zostały w latach 1947–1948. Kluczowe okazały się jednak wydarzenia związane z potępiającą Jugosławię rezolucją Kominformu z 28 czerwca 1948 roku, wykluczającą kraj z bloku wschodniego.

⁸ Więcej na ten temat zob: J. Paszkiewicz, *Slavic Activists and Socio-political Situation in Bosnia at the Turn of the 19th Century. The Foundation of the Contemporary Ethnic Divisions*, „Balcanica Posnaniensia” 2020, t. 27, s. 126–128.

⁹ X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 538, 540.

¹⁰ M.A. Hoare, op. cit., s. 319.

Na fali podejmowanych wówczas działań represyjnych i poszukiwania wroga wewnętrznego, Młodym Muzułmanom zadano ostateczny cios. W sierpniu 1949 roku odbył się główny proces. Na karę śmierci skazani zostali: Hasan Biber, Halid Kaj-taz, Omer Stupac i Nusret Fazlibegić. Karę więzienia otrzymali: Ismet Serdarević – 20 lat; Mahmut Jarebić i Tarik Muftić – po 12 lat; Hilmija Muftić – 16 lat, Ramo Habota – 8 lat, Ejub Hadzić – 7 lat, Kemal Kurbegović i Sulejman Musakadić – po 3 lata¹¹.

Specyficzny rozwój powojennej Bośni i Hercegowiny nie pozostawał bez wpływu na ludność muzułmańską zamieszkałą w tej republice. Z jednej strony prowadzona przez komunistów sekularyzacja życia społecznego wywoływała sprzeciw, z drugiej jednak – nie wolno zapominać o skutecznym podporządkowaniu przez Komunistyczną Partię Jugosławii Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej (*Islamska Vjerska Zajednica*) i jej spolegliwej postawie wobec rządzących. Przywódca tej organizacji w latach 1947–1957 Ibrahim Fejić walczył po stronie partyzantów w okresie II wojny światowej, a jego następcą został Sulejman ef. Kemura; wyznaczony przez władze ku niezadowoleniu części duchowieństwa pełnił swoją funkcję aż do 1975 roku. Także kolejny zwierzchnik Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej Naim ef. Hadziabdić – sprawujący najwyższą funkcję we wspólnocie religijnej do 1987 roku – uznawany jest powszechnie za człowieka z nadania władz. Jako paradoks rzeczywistości Bośni i Hercegowiny należy uznać wzrost liczby wspólnot islamskich i miejsc kultu religijnego przy spadku liczby wiernych¹². Warto jednak zwrócić uwagę na powszechne w Jugosławii odrodzenie życia religijnego na przełomie lat 70. i 80. Choć polityka władz wobec wspólnot wyznaniowych zmieniła się po 1953 roku, a przede wszystkim po odsunięciu szefa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) Aleksandra Rankovicia w 1966 roku, to na początku lat 80. dalej zauważyć można było dezaprobatę wobec działań wspólnot wyznaniowych i oskarżenia o szerzenie postaw politycznych niesprzyjających reżimowi¹³.

Na podstawie dostępnej dokumentacji organów władzy zajmujących się sprawami religii (Komisji ds. stosunków ze wspólnotami wyznaniowymi Rady Wykonawczej Bośni i Hercegowiny oraz Komitetu Koordynacyjnego do spraw z dziedziny religii i działalności wspólnot wyznaniowych przy Socjalistycznym Związku Ludu Pracującego Bośni i Hercegowiny) Dženita Sarač skonstatowała, że w ostatniej dekadzie istnienia komunistycznej Jugosławii utrzymywał się negatywny i nieufny stosunek władz wobec przedstawicieli duchowieństwa i wiernych. Szczególne znaczenie nadaje się wzmocnieniu Kościoła katolickiego po wyborze Jana Pawła II na papieża

¹¹ Z. Ključanin, *Mladi muslimani*, Sarajevo 1991, s. 10; X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 533–538, 540; A. Duranović, *Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reisu-l-ulemu Islamske Vjerske Zajednice u FNRJ* [w:] *Mustafa Imamović. 45 godina naučnog i publicističkog rada – zbornik radova*, ur. J. Branković, D. Drino, E. Durmišević i dr., Sarajevo 2010, s. 348–349, 353–354.

¹² X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 540; T. Rawski, op. cit., s. 68; D. Sarač, *Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-tih u Bosni i Hercegovini* [w:] *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, ur. H. Kamberović, Sarajevo 2009, s. 174.

¹³ D. Sarač, op. cit., s. 166–167.

w 1978 roku oraz odrodzeniu islamu, głównie pod wpływem irańskiej rewolucji islamskiej i wprowadzeniu szariatu do prawodawstwa w Teheranie¹⁴.

Kolejnym istotnym czynnikiem dla sytuacji społecznej Bośni i Hercegowiny stała się modernizacja republiki i przyspieszona industrializacja. Aby zobrazować skalę zjawiska, warto przywołać liczbę mieszkańców miast, która w 1948 roku wynosiła 366 000, a do 1970 roku wzrosła aż do miliona. Mimo licznych inwestycji w przemysł, a także wsparcia z funduszu federacji na rzecz słabiej rozwiniętych republik, średni wzrost gospodarczy w ujęciu rocznym w dekadzie lat 50. i 60. wyniósł około 4%, co stanowiło jeden z najniższych rezultatów w całej Jugosławii¹⁵.

W odniesieniu do samych Muzułmanów zauważyć można pewne sprzeczności w traktowaniu ich w kręgach politycznych jako narodu lub jedynie grupy etnicznej o pewnych odrębnych cechach. Już jednak w pierwszej połowie lat 60. można było zauważyć ciekawe – choć zwykle nacechowane ideologicznie – prace bośniackich intelektualistów poświęcone problematyce narodowościowej muzułmańskich mieszkańców Bośni i Hercegowiny. Hamdija Čemerlić czy Muhamed Hadžijahić wskazywali na zasługi komunistów w emancypacji Muzułmanów jako nacji; dzięki polityce komunistycznej mogli oni – wskazywali autorzy – budować swoją tożsamość wbrew tendencjom asymilacyjnym ze strony Serbów i Chorwatów. Hadžijahić doszukiwał się korzeni narodowości jeszcze przed początkiem islamizacji. Odrzucał termin „Boszniak” jako nawiązujący do narodowości politycznej w Imperium Osmańskim. Z drugiej strony historyk Husnija Kamberović przywoływał projekt naukowy zainicjowany w 1962 roku, poświęcony Muzułmanom w czasie II wojny światowej. Jego uczestnicy w duchu ideologicznym twierdzili, że wąskie rozumienie sprawy narodowej muzułmańskich Bośniaków, odnoszące się do tożsamości religijnej, zostało „przezwyciężone” w toku walk partyzanckich lat 1941–1945¹⁶.

Dla kwestii uznania bośniackich muzułmanów za naród konstytucyjny kluczowe znaczenie miało odsunięcie w 1966 roku pod zarzutem nadużywania władzy kierującego jugosłowiańskim MSW Aleksandra Rankovicia. Był on postrzegany jako człowiek sprawujący rządy silnej ręki, a jego zniknięcie z życia politycznego wywołało odczuwalną liberalizację przestrzeni publicznej i istotne ożywienie społeczne. Już rok po zdymisjonowaniu serbskiego polityka muzułmański intelektualista Muhamed Filipović usunięty został co prawda z partii, gdyż domagał się uznania Muzułmanów za odrębną nację, jednak dosłownie kilka miesięcy później kwestia narodowości muzułmańskiej stała się jednym z kluczowych tematów dyskusji partyjnych. Na przełomie lat 60. i 70. doszło do niespotykanej wcześniej afirmacji Muzułmanów. Zapoczątkowały to decyzje powzięte na XVIII posiedzeniu KC ZK Bośni i Hercegowiny w 1968 roku, na którym skonkludowano, że Muzułmanie mieli pełne prawo by uznawać się za odrębny naród. Kwestia ta potwierdzona została na XX posiedzeniu w tym samym roku, a następnie na mocy decyzji V zjazdu KC ZK Bośni i Hercegowiny w styczniu 1969 roku. Spis ludności i polityczne dyskusje ostatecznie

¹⁴ Ibidem, s. 168–173.

¹⁵ M.A. Hoare, op. cit., s. 329.

¹⁶ A. Pehar, op. cit., s. 259–260.

przyniosły uznanie narodowości Muzułmanin w 1971 roku. Sam Tito kilkakrotnie mówił później o Muzułmanach jako „szóstym narodzie” Jugosławii, podczas gdy jego wcześniejsze wypowiedzi miały ogólnikowy charakter. W projekt działań na rzecz afirmacji narodowości, badania dziejów i kultury zaangażowało się grono muzułmańskiej elity Sarajewa, m.in. profesorowie Wydziału Nauk Politycznych Arif Purivatra i Muhamed Hadžijahić. Podjęto wówczas także próby – dodać należy, że bezowocne – stworzenia historii dziejów i literatury Bośni i Hercegowiny¹⁷. Nie bez znaczenia dla oficjalnego uznania bośniackich Muzułmanów za naród były zabiegi polityczne czynione przez najważniejszych oficjeli z Bośni i Hercegowiny na czele z Džemalem Bijedićem, który w latach 1961–1967 przewodniczył republikańskiej radzie Parlamentu Bośni i Hercegowiny, w latach 1967–1971 był przewodniczącym Parlamentu Bośni i Hercegowiny, a od 1971 roku przewodniczącym Związkowej Rady Wykonawczej¹⁸.

Niechęć w kręgach partyjnych budziły natomiast próby utworzenia instytucji – wzorem Macierzy Serbskiej czy Chorwackiej – *stricte* reprezentujących kulturę i tradycję ludności muzułmańskiej. Działacze komunistyczni uznawali bowiem, iż skoro Bośnia i Hercegowina stanowiła multietniczną republikę, reprezentującą trzy narody konstytucyjne, nie mogło być mowy o tworzeniu instytucji reprezentującej tylko jedną nację¹⁹.

Co szczególnie istotne w kontekście omawiania sytuacji ludności muzułmańskiej w Bośni i Hercegowinie, afirmacja narodowości Muzułmanów zbiegła się w czasie ze zmianą struktury demograficznej, kiedy to w wyniku spisu powszechnego z 1971 roku okazało się, iż po raz pierwszy od XIX wieku stali się oni najliczniejszą grupą. Przyczyn tego stanu rzeczy upatrywać należy z jednej strony we wzroście demograficznym, a z drugiej w migracjach Serbów i Chorwatów odpowiednio do Serbii i Chorwacji²⁰.

Za największe kuriozum przemian zapoczątkowanych z końcem lat 60. uznać należy fakt, iż komunistyczni decydenci skłonni byli uznać pojęcie „Muzułmanin” w odniesieniu do nacji, jednak całkowicie rugowali jego religijne podłoże²¹. W wymiarze życia społecznego godne odnotowania jest pojawienie się takich ludzi jak filolog Alija Isaković, który traktował kulturę muzułmańskich Bośniaków w kategoriach kontinuum od czasów średniowiecza. Zbliżyli się do nich w latach 70. duchowni islamskiego modernizmu, głównie Husein Đozo, który dążył do odrodzenia świadomości religijnej w społeczeństwie. W 1970 roku założył czasopismo „Preporod”, łączące sekularyzm polityczny, w tym muzułmańskich intelektualistów sprzyjających ustrojowi komunistycznemu, z dopuszczaniem często trudnych do zaakceptowania

¹⁷ H. Kamberović, *Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-tih godina*, „Prilozi” 2009, br. 38, s. 168–171; A. Peħar, op. cit., s. 259–260; M.A. Hoare, op. cit., s. 328–331, 335–337; T. Rawski, op. cit., s. 71; S.P. Ramet, *Tri Jugoslavije, Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005.*, Zagreb 2009, s. 359–360.

¹⁸ Zob. H. Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, Sarajevo 2017, s. 154–172.

¹⁹ S.P. Ramet, op. cit., s. 364–365; T. Rawski, op. cit., s. 70–71.

²⁰ M.A. Hoare, op. cit., s. 371.

²¹ S.P. Ramet, op. cit., s. 365

przez komunistów tekstów, których autorami byli m.in. osądzeni w latach 40. Młodzi Muzułmanie²². Tomasz Rawski konstatuje, że słabość i marginalne znaczenie Młodych Muzułmanów widać w ideach najgłośniejszej publikacji tego okresu *Deklaracji islamskiej* Aliji Izetbegovicia z 1970 roku. Autor mówił o jedności muzułmanów na świecie, rozpoczęciu rewolucji w celu utworzenia państwa wszystkich muzułmanów, bez głębszej uwagi poświęconej sprawom samej Bośni i Hercegowiny²³.

Inspirujące dla wymiany poglądów, ale i kontestacji ówczesnego porządku politycznego, stało się założone w 1978 roku klubu dyskusyjnego, zrzeszającego zarówno przedstawicieli Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej, młodych duchownych (ulemów) i byłych działaczy ruchu Młodych Muzułmanów. Inicjatorem wydarzenia był związany z tą organizacją Hasan Čengić, który – wspólnie z Edhemem Bičakčićem, Omarem Behmenem, Ismetem Kusunagicem i Huseinem Živaljem – w tym samym roku uczestniczył także w Iranie w kongresie jedności szyitów i sunnitów²⁴. Swoisty „renesans islamu”, jaki zaobserwować można było na Bliskim Wschodzie, przede wszystkim w kontekście popularności Ruhollaha Chomeiniego w Iranie, a także obecności – za sprawą kontaktów Jugosławii w ramach Ruchu Państw Niezaangażowanych – licznych studentów jugosłowiańskich na bliskowschodnich uczelniach, sprzyjał zainteresowaniu żywotnością prądów islamskich²⁵. Jak wskazują Dženita Sarač, a także Husnija Kamberović, władze komunistycznej Jugosławii chętnie wręcz wykorzystywały Muzułmanów w działalności dyplomatycznej i informacyjno-propagandowej, chcąc przez Islamską Wspólnotę Wyznaniową, a przede wszystkim aktywność laickich Muzułmanów kształtować pozytywny obraz SFRJ w państwach bliskowschodnich²⁶. Dženita Sarač za istotny element świadomości Muzułmanów uznaje uniwersalizm islamu i poczucie wspólnoty z jego wyznawcami na całym świecie. Historyczka podkreśla fakt, jednocześnie nie nadając mu przesadnego znaczenia, iż rewolucja islamska w Iranie nie pozostała bez echa w Bośni i Hercegowinie²⁷.

Historyk Xavier Bougarel dostrzega istotną metamorfozę ideową wśród osądzonych w latach 40. Młodych Muzułmanów, spośród których część z końcem lat 70. zaczęła angażować się w życie społeczne. Oprócz różnych prądów islamskich dostrzegali także żywotność i istotę – w odniesieniu do warunków Bośni i Hercegowiny – egzystencjalizmu czy nawet marksizmu²⁸.

Do procesu muzułmanów, zwanego też procesem sarajewskim, doszło latem 1983 roku. Wiosną tego roku aresztowano 13 przedstawicieli organizacji muzułmańskiej. Społeczna działalność oskarżonych odwoływała się do afirmacji religijnej oraz narodowej. W dniach od 18 lipca do 19 sierpnia 1983 roku przeprowadzono proces, w wyniku którego zasądzono wyroki za „zrzeszanie w celu wrogiej działalności

²² X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 542.

²³ T. Rawski, op. cit., s. 72–73.

²⁴ *Słownik dysydentów...*, s. 273.

²⁵ X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 542–543.

²⁶ D. Sarač, op. cit., s. 186.

²⁷ Ibidem, s. 162.

²⁸ X. Bougarel, A. Rashid, op. cit., s. 543–545.

i kontrrewolucyjnego zagrożenia dla systemu społecznego” 14 lat więzienia wobec prawnika Aliji Izetbegovicia, 15 lat wobec inżyniera Omara Behmena, po 10 lat wobec imama Hasana Čengicia i inżyniera metalurgii Ismeta Kusumagicia. Za „zrzeszanie na rzecz wrogiej działalności” skazano na 7 lat pozbawienia wolności inżyniera Edhema Bičakčića i na 6 lat inżyniera Huseina Živalja. Oskarżono ich o „działania kontrrewolucyjne», polegające na szerzeniu fundamentalizmu islamskiego, krytyce polityki państwa i nawiązaniu niezależnie od władz kontaktów z Islamską Republiką Iranu”. Wykładowca akademicki Salih Behmen skazany został na 5 lat więzienia, imam Mustafa Spahić na 7 lat, poeta Džemil Latić na 6,5 roku; pisarka Melika Salihbegović na 5 lat, a prawnik Derviš Đurđević na 6 lat. Za „pomoc sprawcom” na pół roku więzienia skazany został Đula Bičakčić²⁹. Należy zauważyć, iż czterech osądzonych w 1983 roku już wcześniej było skazanych w procesie Młodych Muzułmanów w 1946 i 1949 roku: Alija Izetbegović, Salih i Omer Behmen oraz Rušid Prguda. Kilku z nich było bitych w więzieniu. Najbardziej dramatyczny był jednak los Prgudy, uczestnika II wojny światowej po stronie partyzantów Tity, rannego w czasie wyzwolenia Sarajewa w 1945 roku. W wyniku tortur, jakim poddany został w 1983 roku, zmarł w areszcie³⁰.

Rajko Danilović, obrońca czwórki spośród 13 oskarżonych twierdził, iż już same medialne zapowiedzi procesu zwiastowały, że postępowanie sądowe będzie miało charakter polityczny. Aktywistom zarzucano „planowanie islamskiej rewolucji“, sympatię wobec Ruhollaha Chomeiniego i radykalnych przemian w Iranie. Skale dezaprobaty dostrzec można także w wypowiedziach ówczesnego przewodniczącego ZK Bośni i Hercegowiny Hamdiji Pozderaca i przewodniczącego władz republikańskich Branko Mikulicia, naistotniejszych polityków w Bośni i Hercegowinie. Na prośbę muftiego Belgradu Hamdiji Jusufspahicia Danilović podjął się obrony czterech z oskarżonych. Pierwszym z nich był Ismet Kusumagić, praktykujący muzułmanin, inżynier metalurgii i profesor Wydziału Metalurgicznego w Zenicy, który przy ONZ pełnił funkcję dyplomatyczną i zajmował się kwestiami związanymi ze stałą. Kolejną postacią był imam, absolwent Wydziału Teologii i równocześnie Nauk Politycznych w Sarajewie Mustafa Spahić. Danilović podjął się też obrony poety Džemala Laticia oraz prawnika pochodzącego z Czarnogóry Derviša Đurđevicia. Rajković uważał, że zaangażowanie adwokatów spoza Bośni było intuicyjnym wyborem oskarżonych, by sprawa nie pozostała lokalna, służyć miało to jej nagłośnieniu. Inny z oskarżonych, prawnik Alija Izetbegović, osądzony w latach 40., w 1983 roku wybrał na adwokata Nikolę Muslina, cenionego obrońcę z Zagrzebia³¹. Jak wskazują przywołane dane biograficzne części oskarżonych, byli oni przedstawicielami elity intelektualnej. Rajko Danilović jasno wskazywał na zmontowany charakter aktu oskarżenia, przygotowany w czerwcu 1983 roku przez Sąd Okręgowy w Sarajewie. Działalność Izetbegovicia i Omara Behmena określono jako „zrzeszanie się w celu wrogiej działalności”, tj. złamanie paragrafu 136 kodeksu karnego SFRJ. Z tego samego paragrafu, punkt 2 –

²⁹ R. Matulić, *Repression of Dissent in Yugoslavia 1956–1984* [w:] *The Human Rights in Yugoslavia*, eds. O. Grunewald, K. Rosenblum-Čale, New York 1986, s. 543.

³⁰ *Słownik dysydentów...*, s. 274; M.A. Hoare, op. cit., s. 339.

³¹ R. Danilović, *Sarajevski proces*, Tuzla 2006, s. 13–15.

przystąpienie do wrogiej grupy, oskarżeni zostali Hasan Čengić, Ismet Kusu-magić, Edhem Bičakčić i Husein Živalj. Z kolei Salih Behmen, Rušid Prguda, Mustafa Spahić, Džemal Latić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević zostali skazani z artykułu 133 kodeksu karnego, odnoszącego się do wrogiej propagandy. Đula Bičakčić została skazana za pomoc sprawcom z artykułu 137 kodeksu karnego. Sąd federalny wszystkie oskarżenia odniósł do zapisów o wrogiej propagandzie (art. 133 kodeksu karnego) i zasądził bardzo wysokie kary³².

Na zmontowany charakter procesu wskazywali także jugosłowiańscy emigranci: inżynier Ruško Matulić oraz literaturoznawca, jugosłowiański dysydent zmuszony do emigracji w 1978 roku Mihajlo Mihajlov. Obaj od 1980 roku wydawali czasopismo „CADDY Bulletin” („Committee to Aid Democratic Dissidents in Yugoslavia”), zorientowane na obronę osób więzionych i represjonowanych w Jugosławii oraz propagowanie idei demokratycznych. W komentarzu do procesu sarajewskiego przywołano artykuł z „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 20 sierpnia 1983 roku, w którym jasno skonstatowano, że sam proces i jego przygotowanie były w pełni zgodne z „komunistyczną sprawiedliwością”, gdyż ani prokurator, ani sąd nie byli w ogóle zainteresowani tym, co powiedzieli oskarżeni i ich obrońcy. Zastosowano wręcz przeciwny manewr, rozszerzając akt oskarżenia o art. 133 jugosłowiańskiego kodeksu karnego dotyczący „wrogiej propagandy”. Wielu zeznających w sądzie dość jawnie mówiło, że byli poddawani presji, a jedna z kobiet zapytała nawet, czy sąd zapewni jej bezpieczeństwo, jeśli powie prawdę. Inna kobieta stwierdziła, że w ciągu pięciu dni godzinami była dręczona i zmuszona do wyuczania się na pamięć zeznań na policji. W komentarzu do tekstu niemieckiej gazety stwierdzono, iż absurdem było wytoczenie procesu w związku z wydaną 13 lat wcześniej *Deklaracją islamską* Aliji Izetbegovicia i zawartymi w niej tezami o potrzebie odrodzenia islamu jako środka ku przezwyciężeniu poddańczego – w przekonaniu bośniackiego prawnika – statusu muzułmanów w Bośni i na świecie³³.

Jak uważa Danilović, stawianie przed sądem za obrazę słowną z art. 133 kodeksu karnego nasiliło się po śmierci Tity w 1980 roku. W przekonaniu prawnika postępowanie władz było wyrazem strachu przed wszelkimi niezależnymi inicjatywami społecznymi. Serbski adwokat uznawał proces Muzułmanów za typowy atak polityczny wobec osób myślących inaczej niż wytyczne partii komunistycznej. Przekonywał, że charakterystycznemu dla procesów politycznych orzekaniu kary przez sąd w Sarajewie towarzyszyły liczne relacje medialne, które już przed procesem miały „poprzec” akt oskarżenia. Orzeczenie sądu spotkało się z aplauzem podstawionej publiki wobec wyroków w sumie 89,5 roku więzienia. Zgodnie z zasadą wykańczania osadzonych przez pracę dwóm najdrobniejszym i najbardziej chorowitych, Hasana Čengicia i Džemala Laticia, skierowano do huty na nocną zmianę, to samo dotyczyło także Mustafy Spahicia. Skazani byli także niejednokrotnie prześladowani przez więźniów kryminalnych³⁴. Surowe wyroki zasądzone wobec muzułmańskich działaczy poli-

³² Ibidem, s. 18, 52.

³³ *The „Trial” of Muslims in Sarajevo*, „CADDY Bulletin” 1983, no. 19 (August–September), s. 1–2.

³⁴ R. Danilović, op. cit., s. 53–55, 67.

tycznych zauważone zostały także przez Amnesty International – międzynarodową organizację broniącą praw człowieka. W raporcie za 1983 roku zwracano uwagę, iż w stosunku do 1982 roku w całej Jugosławii wzrosła liczba osądzonych z powodów politycznych, odnoszących się do artykułu 133 kodeksu karnego. Organizacja zwracała uwagę, iż akt oskarżenia nie zawierał sformułowań o nawoływaniu do przemocy, o którą sąd posądzał 14 działaczy muzułmańskich. Co więcej, przedstawiciele organizacji nie mogli obserwować samego procesu, ich obecność możliwa była jedynie w dniu zasądzania kar więzienia przez sąd³⁵.

Jak twierdzi Danilović, w przypadku orzekania winy sąd wyższej instancji miał za zadanie wyeliminować najbardziej rażące błędy z pierwszego orzeczenia i obniżyć wyrok polityczny do znośnego poziomu³⁶. Na kwestię tę zwracały także uwagę organa jugosłowiańskiego MSW. W dokumentach Ministerstwa z końca sierpnia 1983 roku – a zatem już po ogłoszeniu wyroków w procesie sarajewskim – wskazywano, że widoczne było nierówne traktowanie poszczególnych „szkodliwych czynów” w danych społecznościach. Brakowało konsekwencji w orzekaniu kar, które były albo bardzo surowe, albo zbyt łagodne, gdy przestępstwa traktowano jako wykroczenia. Spotykało się to z ostrymi reakcjami za granicą. Kierownictwo jugosłowiańskiego MSW sugerowało „przewidywanie” tak szkodliwych sytuacji. Zwracano uwagę, że zwykle kary łagodniono na „zwykłej drodze prawnej”, co mogło sprawiać wrażenie, iż reżim uginał się pod presją wspólnoty międzynarodowej³⁷.

Proces muzułmańskich intelektualistów z 1983 roku rozpatrywać należy w kontekście ówczesnej sytuacji wewnętrznej. Sabina Ramet wskazuje, że pierwszy po śmierci Tito, XII Zjazd ZKJ w dniach 26–29 czerwca 1982 roku świadczył w istocie o braku realizmu rządzącej elity. Afirmacja partii komunistycznej nastąpiła przy deprecjonowaniu skali kryzysu gospodarczego czy rosnącego nacjonalizmu, którego przykładem były masowe demonstracje w Kosowie w 1981 roku, ale i rosnący serbski nacjonalizm. Odpowiedzią na kryzys było powołanie podległej władzom specjalnej komisji pod kierownictwem Sergeja Kraighera. Różnice interesów między republikami sprawiły jednak, że nie zostały podjęte głębsze reformy³⁸. Władze jugosłowiańskie dostrzegały skalę społecznego niezadowolenia, o czym świadczy wewnętrzna dokumentacja MSW. Zwracano uwagę, że inflacja, wzrost cen i powszechne – wedle podległych MSW organów bezpieczeństwa – poczucie niemożności zmiany społecznej wywoływały powszechną frustrację, dostrzegano także wzrost nacjonalizmu, choć odnoszono go głównie do kosowskich Albańczyków³⁹. Niepokój przywódców jugosłowiańskich budziły także relacje prasy zachodniej, wielokrotnie wskazujące,

³⁵ *Amnesty International Report*, London 1984, s. 319, 321.

³⁶ *Ibidem*, s. 62.

³⁷ Arhiv Jugoslavije, 803 Predsedništvo SFRJ (dalej AJ, 803), Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Sekretar Saveznog Saveta za zaštitu ustavnog poretka Ilija Jovović do Dragoslav Marković, predsednik CK SKJ, *Zapažanja i ocene o nekim aktuelnim pojavama koje su od uticaja na političko-bezbednosno stanje u zemlji*, Beograd 31 VIII 1983, k. 3.

³⁸ Na temat kryzysu w Jugosławii początku lat 80. zob. S.P. Ramet, op. cit., s. 407, 411; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, s. 489–498.

³⁹ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Sekretar Saveznog Saveta za zaštitu ustavnog poretka Ilija Jovović do Dragoslav Marković, predsednik CK SKJ,

że skala wewnętrznych problemów o podłożu etnicznym, ale i gospodarczym, może być trudna do zażegnania, a źródła problemów w redakcjach prasy zachodniej dopatrywano się w irracjonalności rozwiązań komunistycznych⁴⁰. To właśnie z tego powodu stosowano represje wobec wszelkich form kontestacji społecznej, jak było to w przypadku procesu sarajewskiego. Jak wskazywano w raporcie Związkowej Służby Informacji, część mediów na Zachodzie procesowi muzułmanów poświęciła tyle uwagi, że przyćmiło to wcześniejsze relacje z Kosowa, gdzie skala protestów nabrała charakteru powszechnego. „Renesans” muzułmańskiego nacjonalizmu uznawano na łamach takich czasopism jak „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Chicago Tribune” czy „El Pais” jako zagrożenie dla istnienia państwa. Serwis BBC czy gazety „Die Kleine Zeitung” oraz „Die Welt” otwarcie informowały przy tym o zmontowanym charakterze procesów⁴¹.

Proces Muzułmanów zwrócił uwagę polityków i opinii publicznej w krajach niezaangażowanych, z którymi Jugosławia utrzymywała bliskie relacje jako jeden z liderów ruchu. W raporcie Związkowego Sekretariatu Prasy zwracano uwagę na negatywny oddźwięk w Iranie i Pakistanie. W Teheranie nawet celowo miano inspirować publikacje o represjach wobec muzułmanów w Jugosławii, mimo zainteresowania tamtejszych władz współpracą gospodarczą z Belgradem. Niekiedy autorami publikacji byli emigranci łączeni przez komunistów jugosłowiańskich z przynależnością do radykalnej emigracji chorwackich ustaszy czy Albańczyków. O skali, jaki przybrała krytyka Belgradu w Teheranie, świadczyć mogła przywoływana przez analityków jugosłowiańskich grafika w jednej z gazet irańskich, ukazująca Tito obok Rezy Pahlawiego. Zestawienie zmarłego przywódcy ZKJ ze zniechęconym przez reżim ajatollaha Chomeiniego szachem Iranu odczytane zostało w Jugosławii jako zamysł Irańczyków ku ukazaniu podobieństwa represji wobec religijnych muzułmanów w Iranie przed rewolucją Chomeiniego i w Jugosławii Tito. W dokumencie wskazano, iż krytyczna postawa Teheranu wynikała z przekonania reżimu Chomeiniego o potrzebie szerzenia wiary muzułmańskiej, a także islamie jako religii „prześladowanych”. W Libii, Arabii Saudyjskiej, Indonezji, Maroku, Jordanii czy Kuwejcie procesowi sarajewskiemu nie poświęcono zbyt wiele uwagi, mimo to także tam krytykowano Jugosławię za wymierzenie długoletnich wyroków. W Algierii, Tunezji i Syrii w ogóle natomiast nie pisano o tej sprawie. Zgodnie z interesami jugosłowiańskimi przedstawiano proces w Egipcie, podczas gdy w Iraku – znajdującym się wówczas w stanie wojny z Iranem – wykorzystano proces do ataku na rządy w Teheranie⁴².

Należy podkreślić, iż jako niebezpieczne zjawisko traktowano w Belgradzie ówczesne działanie przedstawicielstwa dyplomatycznego Iranu w stolicy Jugosławii.

, Zapažanja i ocene o nekim aktuelnim pojavama koje su od uticaja na političko-bezbednosno stanje u zemlji, Beograd 31 VIII 1983, k. 1–2, 5.

⁴⁰ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Savezni Sekretarijat za Informacije, *Publicitet o Jugoslaviji u inostranim sredstvima informisanja, ocenska analiza 1982-oktobar 1983*, Beograd, 10. oktobar 1983, k. 1–2, 4–7, 12.

⁴¹ Ibidem, k. 8–9.

⁴² Ibidem, k. 30–33.

Wspominano o publikacjach „Iran News”, czyli biuletynie ambasady irańskiej, który od 1983 roku wychodził w języku serbsko-chorwackim i angielskim. Z niepokojem oceniano, iż propagował on „islamski fundamentalizm”, próbował wpłynąć na społeczności muzułmańskie w Jugosławii, podsycając w nich kontestację reżimu⁴³. W Belgradzie politykę niezaangażowania i dystansu wobec Zachodu i bloku wschodniego traktowano w sposób priorytetowy. Z tego też powodu obawiano się reakcji państw arabskich – odgrywających istotną rolę w ruchu państw niezaangażowanych – na zasądzenie długoletnich wyroków więzienia pod zarzutem „fundamentalizmu islamskiego”. Także w tym elemencie dopatrywano się zagrożenia bezpieczeństwa Jugosławii na arenie międzynarodowej, co pozwala dostrzec poczucie słabości elity komunistycznej.

Krótko po zakończeniu procesu sarajewskiego doszło do spotkania szefów MSW wszystkich republik w Belgradzie. Otwierając dyskusję przewodniczący federalnego MSW Stane Dolanc krytycznie odniósł się do sytuacji w Jugosławii. Nie bez racji mówił, iż rosnące niezadowolenie społeczne wynikało z dużych problemów gospodarczych. Słoweński polityk posługiwał się przy tym typową dla organów bezpieczeństwa retoryką, obarczając winą za zaistniałą sytuację służby specjalne zagranicznych państw, wrogą emigrację, zwolenników stalinizmu i „liberałów”. Tym samym wymienił grupy, które wierchuszka partyjna w SFRJ uznawała za najbardziej niebezpieczne dla swojej dominacji. Dolanc podkreślił, iż czynnik narodowy stanowił punkt zapalny, którym próbowały manipulować niechętne władzy ZKJ ośrodki. W istocie przyznał tym samym, iż obawy partii komunistycznej odnosiły się do odrodzenia nacjonalizmów i niechęci na tle etnicznym⁴⁴.

W dyskusji 23 października 1983 roku sytuację w Bośni i Hercegowinie przedstawił szef republikańskiego MSW Dušan Zgonjanin. Podobnie jak Dolanc dopatrywał się przyczyn społecznego niezadowolenia w problemach gospodarczych kraju. Przyznał przy tym, iż za największe zagrożenie uznawano wówczas wzrost nacjonalizmu. Jak stwierdził, czasem wystarczyła tylko iskra, by wzniecić nastroje nacjonalistyczne, a reakcje lokalnych władz w postaci represji niekiedy tylko zaogniały sytuację. Winą za tego typu nastroje Zgonjanin obciążał duchowieństwo – Serbską Cerkiew Prawosławną, ale także Kościół katolicki, przede wszystkim franciszkanów w Hercegowinie i ich działalność misjonarską. W duchu propagandy komunistycznej wskazywał przy tym, iż przywódcy religijni chcieli stać się „równorzędnym partnerem dla ZKJ” i przekonywali wiernych o zbliżającym się upadku dominacji komunistycznej. Szczególną uwagę szef bośniackiego MSW poświęcił społeczności muzułmańskiej, twierdząc, iż najwyższe pozycje w hierarchii Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej próbowali zdobyć radykałowie islamscy. Zgonjanin potraktował proces w Sarajewie jako kluczowy dla wzrostu nacjonalizmu Muzułmanów, same wydarzenia odbiły się

⁴³ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Savezni Sekretarijat za Informacije, *Oblici i karakteristike direktnog inostranog informativno-propagandnog delovanja prema građanima SFRJ*, Beograd 14. oktobar 1983. godine, k. 5.

⁴⁴ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Savezni Sekretarijat za Unutrašnje Poslove, *Neke karakteristike aktuelne bezbednosne situacije i prioritetni zadaci organa unutrašnjih poslova*, Beograd 14. novembar 1983. godine, k. 1–2.

szerokim echem wśród najliczniejszej grupy narodowej na terenie Bośni i Hercegowiny. Co więcej, Zgonjanin wskazał na międzynarodowy kontekst procesu – naciski gospodarcze w świecie islamskim oraz rosnące w tamtym okresie wsparcie finansowe z państw Bliskiego Wschodu, dzięki któremu na terenie Bośni i Hercegowiny wznoszono obiekty kultu religijnego⁴⁵. Dokumenty MSW Jugosławii zgodne są z ustaleniami Dženity Sarač, która na podstawie studium materiałów archiwalnych poświęconych społeczności Muzułmanów w Bośni i Hercegowinie wskazała, że w okresie gdy ruch religijny na przełomie lat 70. i 80. przeżywał swego rodzaju renesans, władze z daleko idącą nieufnością traktowały wyznawców islamu, wszelkie niezależne działania uznając za antypaństwowe, doszukując się także powiązań z ustaszowską emigracją wśród najbardziej bezkompromisowych działaczy⁴⁶.

Trzeba przyznać, że proces sarajewski był w tym okresie jedną z najbardziej brutalnych rozpraw z przeciwnikami reżimu. Niewątpliwie bezwzględność działań wymiaru sprawiedliwości i polityków w Bośni i Hercegowinie odnieść można do doświadczeń z 1981 roku, gdy kwietniowe demonstracje studenckie w Kosowie poprzez swój masowy charakter całkowicie zaskoczyły komunistów. Sytuacja w Autonomicznym Okręgu Kosowa była z punktu widzenia władz jugosłowiańskich jeszcze większym wyzwaniem, doprowadziła do wzrostu nacjonalizmu zarówno wśród Albańczyków w Kosowie, jak i wśród Serbów. Szeroki był również ich wydźwięk międzynarodowy. Prezydium SFRJ także w tym przypadku – podobnie jak w procesie sarajewskim – dopatrywało się inspiracji z zagranicy⁴⁷. Dla partii komunistycznej wszelkie formy kontestacji o podłożu narodowościowym stały się z kolei dowodem na niebezpieczeństwo dla monopolu władzy ZKJ, stąd późniejsze tak ostre reakcje wobec wszelkich form niezależnych działań.

Tym, co wzbudziło strach w elicie komunistycznej, było również coraz większe jeszcze w tamtym okresie wsparcie między różnymi grupami kontestującymi system. Jednym z środków stały się petycje do władz, które od drugiej połowy lat 70. były próbą społecznego wywierania nacisków na rządzących w celu złagodzenia represyjnej polityki. Tak jak w 1981 roku z petycją poparcia wobec strajkujących Albańczyków wyszli opozycjoniści w Belgradzie, tak samo w 1983 roku skazani w procesie w Sarajewie mogli liczyć na jawną obronę ze strony tej samej grupy, określanej w partyjnej nomenklaturze mianem „anarcholiberalów“. Środowisko to reprezentowali z jednej strony trockiści, żądający zupełnie innej formy komunizmu, dla którego władza ZKJ była sprzeniewierzeniem idei marksizmu, z drugiej liberalnie nastawieni opozycjoniści. W przypadku petycji w obronie skazanych w procesie sarajewskim na uwagę zasługuje natomiast fakt, iż jej inicjatorami byli nacjonałiści. Autorem tekstu był ważny w tamtym okresie intelektualista z Belgradu Kosta Čavoški, który pisząc tekst dokumentu zwracał uwagę na uniwersalną zasadę wolności religijnej obecną na Starym Kontynencie od kilkuset lat, a także brak jakichkolwiek

⁴⁵ Ibidem, k. 7–9.

⁴⁶ D. Sarač, op. cit., 173–180.

⁴⁷ A. Hetemi, *Students' Movements for the Republic of Kosovo 1968, 1981 and 1997*, Bochum–Stirling 2020, s. 172–173, 195–196.

zarzutów, jakie wysunięto wobec oskarżonych⁴⁸. Głównym inicjatorem wsparcia dla Muzułmanów osądzonych latem 1983 roku był natomiast Vojislav Šešelj, najbardziej radykalny serbski polityk nacjonalistyczny w latach 90., za zbrodnie wojenne sądzony przed Międzynarodowym Trybunałem w Hadze. Sam Šešelj już w latach 80. wszedł w konflikt z partią komunistyczną, gdy jako asystent na Wydziale Nauk Politycznych w Sarajewie oskarżał muzułmańskich wykładowców o hamowanie jego kariery, a sekretarza KC ZK Bośni i Hercegowiny Branka Mikulicia o plagiat pracy magisterskiej. Późniejszy lider Serbskiej Partii Radykalnej podważał istnienie narodowości muzułmańskiej, twierdził też, iż Bośnia i Hercegowina powinna zostać podzielona między Serbię i Chorwację. Za swoją działalność najpierw wykluczony został z ZKJ w 1981 roku, a dwa lata później pozbawiony pracy na uczelni⁴⁹.

Aktywność dysydentów niepokoiła – mimo ich niewielkiej liczby – polityków komunistycznych. Na wspomnianym już spotkaniu szefów MSW republik i okręgów autonomicznych 22 października 1983 roku odpowiedzialny za sprawy wewnętrzne w Bośni i Hercegowinie Dušan Zgonjanin mówił o coraz bliższej współpracy środowisk opozycyjnych w Zagrzebiu, Belgradzie i Sarajewie, których wspólnym celem było podważenie monopolu partii komunistycznej. Przywoływał twierdzenia dysydentów o łamaniu praw religijnych, podkreślał również, iż nawet serbscy nacjonałiści stanęli w obronie skazanych w procesie sarajewskim, wysuwając oskarżenie, że ścigano marginalne postaci, podczas gdy „prawdziwi radykałowie” – których nacjonałiści utożsamiali z liderami partii w Bośni i Hercegowinie – mieli być nietykalni. Zgonjanin przytaczał twierdzenia tej części dysydentów, którzy nie domagali się obalenia komunizmu, a wprowadzenia go w „prawdziwej formie”, wedle których myśl marksistowska w Bośni i Hercegowinie zatraciła znaczenie, a samorządność była pustym hasłem⁵⁰. Federalna służba bezpieczeństwa zauważyła aktywność na rzecz obrony skazanych Muzułmanów także w czasie spotkania na wyspie Vis w miejscowości Komiza, gdzie corocznie odbywały się spotkania Towarzystwa Socjologów. Uczestniczyły w nich osoby związane niegdyś z marksistowskim czasopiśmie „Praxis”, a także młodszy o generację opozycjoniści – głównie o lewicowych przekonaniach – z Belgradu, Zagrzebia i Lublany. Zwrócono uwagę na postaci Svetozara Stojanovicia, Ljubodraga Tadicia, Miladina Životicia, Milana Kangrgi i Lašo Sekelja, którzy zbierali podpisy w obronie uwięzionych. Petycja zbierana w Komizi, a potem w Belgradzie była wyrazem solidarności z przeciwnikami reżimu⁵¹.

⁴⁸ Zob. szerzej M. Sokulski, *Die nicht-nationalistische Anti-Regime-Elite in Serbien angesichts des sich zwischen 1976 und 1984 in Jugoslawien vollziehenden Wandels* [w:] *Narrative des Wandels. Transformationsprozesse nach 1989 in den mittel- und osteuropäischen Literaturen*, hg. E. Dampc-Jarosz, A. Kałuża, Göttingen 2022, s. 274.

⁴⁹ Y. Tomić, *The Ideology of the Greater Serbia in the Nineteenth and Twentieth Century*, *Expert Report for the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, Hague 2008, s. 67–69.

⁵⁰ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Savezni Sekretarijat za Unutrašnje Poslove, *Neke karakteristike aktuelne bezbednosne situacije i prioritetni zadaci organa unutrašnjih poslova*, Beograd 14. novembar 1983. godine, s. 9–10.

⁵¹ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815. SSUP, *Informacije o novijoj delatnosti sa anarholiberalističkih pozicija*, Beograd 11. oktobar 1983.

W kontekście skazania Muzułmanów w 1983 roku nie można pominąć jeszcze jednego, istotnego z punktu widzenia propagandy polityków komunistycznych w Bośni i Hercegowinie elementu, a mianowicie zimowych igrzysk olimpijskich, które w lutym 1984 roku miały się odbyć w Sarajewie. Impreza ta, jak podkreślają badacze, została pieczołowicie przygotowana, przyniosła także uznanie bośniackim liderom komunistycznym⁵². W związku z przygotowaniem wydarzenia na spotkaniu szefów MSW w październiku 1983 roku wskazywano, iż igrzyska olimpijskie traktowano jako istotny element prestiżu dla Jugosławii. Z wypowiedzi uczestników można wywnioskować, iż obawiali się wszelkich incydentów, za najgroźniejszy uznawali zamachy terrorystyczne, których sprawcami mogliby być radykalni emigranci – chorwaccy ustasze. Co więcej zarówno Służba Bezpieczeństwa Państwowego, jak również Służba Kontrwywiadu otrzymać miały – jeśli wierzyć sprawozdaniu uczestników spotkania szefów MSW – informacje o przygotowaniach do zamachu ze strony emigrantów w Niemczech. Wyrazem ograniczonych horyzontów były z kolei twierdzenia o strachu „określonych kręgów” we Włoszech, Francji, Szwajcarii i Austrii o to, by Bośnia za sprawą sukcesu igrzysk olimpijskich nie stała się „konkurencyjnym centrum” turystyki zimowej⁵³. Choć Muzułmanów skazanych w procesie z 1983 roku trudno uznać za grupę terrorystyczną czy nawet radykalną, polityka władz w Bośni i Hercegowinie skierowana była niewątpliwie na dławienie wszelkich działań, które mogłyby zakłócić propagandowy charakter igrzysk.

Proces Muzułmanów z 1983 roku nie nabrał szerszego znaczenia międzynarodowego, mimo krytycznego – jak już wspomniano – tonu prasy w niektórych państwach bliskowschodnich. Zabiegający o wsparcie Stanów Zjednoczonych dla prodemokratycznych inicjatyw w Jugosławii Mihajlov i Matulić z rozgoryczeniem przyjmowali pozorny pragmatyzm polityki amerykańskiej wobec Jugosławii. Po 1948 roku Waszyngton konsekwentnie wspierał polityków komunistycznych w Belgradzie ze względu na ich niezależność od Moskwy. Jak ustalił Sławomir Lucjan Szczesio, dokumenty z lat 1983 i 1984 wskazują na kontynuację przez administrację prezydenta USA Ronalda Reagana polityki poprzedników: utrzymania niezależnej i integralnej terytorialnie Jugosławii w ramach promowania wszelkiej niezależności od Moskwy w Europie Środkowej. Ważną postacią w formowaniu polityki wobec SFRJ stał się zastępca sekretarza stanu USA w administracji Reagana Lawrence Eagleburger, w latach 1977–1981 ambasador USA w SFRJ⁵⁴. To wobec Eagleburgera kierowano na łamach „CADDY Bulletin” oskarżenia o całkowite zaniedbywanie kwestii praw człowieka w polityce Waszyngtonu wobec Jugosławii. Powołując się na raport

⁵² P. Żurek, *Słowenia w walce o niepodległość 1980–1992. Wyjść z cienia Jugosławii*, Kraków 2019, s. 22; M. Reksć, *Mit zimowych igrzysk olimpijskich w Sarajewie w bośniackiej pamięci zbiorowej*, „International Studies. International Political and Cultural Journal” 2021, t. 27, nr 1, s. 174–175, 177–182.

⁵³ AJ 803, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1815, Savezni Sekretarijat za Unutrašnje Poslove, *Neke karakteristike aktuelne bezbednosne situacije i prioritetni zadaci organa unutrašnjih poslova*, Beograd 14. novembar 1983. godine, k. 30–33.

⁵⁴ S.L. Szczesio, *Relacje amerykańsko-jugosłowiańskie w latach osiemdziesiątych XX w. – zarys problemu* [w:] *Wokół spraw trudnych, bolesnych i zapomnianych. Studia i szkice*, red. E. Kowalczyk, L. Ladorucka, W. Marciniak, B. Szubtarska, J. Żelazko, Łódź 2014, s. 753, 758–759.

Departamentu Stanu USA za 1982 rok, dotyczący praw człowieka, prodemokratyczni emigranci z Jugosławii konstatawali, że praktycznie nie poruszono w nim tematu łamania podstawowych praw w Jugosławii, najbardziej oczywiste przypadki były określane mianem „rzekomo” lub „jakoby”⁵⁵. W odniesieniu do wspomnianych już celów polityki amerykańskiej w „CADDY Bulletin” powoływano się na doniesienia największego czasopisma w Chorwacji „Vjesnika” z 18 i 19 września 1983 roku – a zatem już po orzeczonych wieloletnich karach więzienia dla muzułmańskich intelektualistów – i ze zgorzknieniem przyjmowano fakt, iż wiceprezydent USA George Bush Senior w trakcie wizyty w Jugosławii stwierdził, że mogłaby ona być wzorem dla krajów dążących do utrzymania swojej niepodległości i jest ważnym elementem europejskiego i światowego systemu bezpieczeństwa⁵⁶.

Do procesu w Sarajewie doszło w okresie gwałtownych zmian w Jugosławii, gdy po śmierci Tito zagubieni liderzy starali się stworzyć *modus vivendi* bez dokonywania głębszych reform politycznych. Kraj dotknięty został kryzysem gospodarczym, rosły niepokoje społeczne. W tych warunkach elita komunistyczna – szczególnie kojarzeni z nurtem dogmatycznym liderzy ZK Bośni i Hercegowiny – obawiała się o utrzymanie systemu monopartyjnego i zdecydowała się uderzyć w potencjalnych przeciwników politycznych. Degenerację elity widać w jej postrzeganiu rzeczywistości – traktowaniu zimowych igrzysk olimpijskich w kategoriach prestiżu – już nawet nie państwowego, ale własnego, który miał być pomocny w dalszym awansie w hierarchii partyjnej. Strach przed światem zewnętrznym, poszukiwanie wpływów służb wywiadowczych innych państw i wytoczenie procesu politycznego wskazywały na poziom demoralizacji, ale i słabości komunistów w Bośni i Hercegowinie, a także całej Jugosławii. Ewidentnie zdawano sobie sprawę, iż ówczesne problemy gospodarcze, coraz częstsze przejawy nacjonalizmu, stanowiły wyzwanie, na które jedyłą odpowiedzią było zasądzenie surowych, długoletnich wyroków. Skazani muzułmańscy działacze społeczni w dużej mierze oderwani byli od pasywnej społeczności bośniackich Muzułmanów, generalnie z aprobatą odnoszącej się do reżimu komunistycznego. Dopiero nagły bieg wydarzeń, nasilenie nacjonalizmu w sąsiedniej Serbii i w mniejszym stopniu w Chorwacji, doprowadził do wzrostu znaczenia czynnika religijnego jako elementu łączącego w powszechnej świadomości Muzułmanów. Część skazanych w procesie sarajewskim – łącznie z Aliją Izetbegovićem, najważniejszym politykiem reprezentującym społeczność muzułmańskich Bośniaków w dekadzie lat 90. – objęła kluczowe funkcje państwowe w okresie wojny domowej 1992–1995. Idee mówiące o modernizacji i przywiązaniu do religii dopiero w warunkach brutalnego konfliktu padły na podatny grunt w społeczeństwie muzułmańskich Bośniaków, którzy w okresie Jugosławii w dużej mierze wykazywali się indyferencją religijną.

Proces w Sarajewie był obok procesu sześciu w Belgradzie z 1984 roku najbardziej znanym w przestrzeni międzynarodowej zmontowanym aktem oskarżenia. Warto jednak dodać, iż o ile w serbskiej stolicy zasądzone wyroki zostały istotnie

⁵⁵ *Non-report on Human Rights in Yugoslavia*, „CADDY Bulletin” 1983, no. 16 (February–March), s. 2.

⁵⁶ *Vice President Bush in Yugoslavia*, „CADDY Bulletin” 1983, no. 19 (August–September), s. 2.

złagodzone, a zatrzymani w krótkim czasie opuścili więzienia, o tyle w przypadku procesu sarajewskiego kary były wyjątkowo surowe, a osądzeni, mimo opuszczenia więzienia w 1988 roku, byli ewenementem, jeśli chodzi o długość odsiadki kary pozbawienia wolności. Choć proces ten odbił się szerokim echem w Bośni i Hercegowinie, to powszechna bierność społeczna spowodowała, iż zasądzenie surowych kar było dużo łatwiejsze niż w przypadku Serbii czy Słowenii, gdzie od początku lat 80. najbardziej intensywne na tle całej Jugosławii było społeczne ożywienie i kontestacja polityki władz ZKJ.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Amnesty International Report, London 1984.

Archiwum Jugosławii (Arhiv Jugoslavije, Beograd): 803 Predsedništvo SFRJ, Savet za zaštitu ustavnog poretka, prepiska, 1984. godina, fascikla 1885.

Prasa

„CADDY Bulletin”, 1982–1983.

Opracowania

Bougarel X., Rashid A., *From Young Muslims to Party of Democratic Action: The Emergence of the Pan-Islamist Trend in Bosnia-Herzegovina*, „Islamic Studies” 1997, vol. 36, no. 2/3, s. 533–549.

Danilović R., *Sarajevski proces*, Tuzla 2006.

Duranović A., *Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reisu-l-ulemu Islamske Vjerske Zajednice u FNRJ [w:] Mustafa Imamović. 45 godina naučnog i publicističkog rada – zbornik radova*, ur. J. Branković, D. Drino, E. Durmišević i dr., Sarajevo 2010, s. 347–356.

Hetemi A., *Students' Movements for the Republic of Kosovo 1968, 1981 and 1997*, Bochum–Stirling 2020.

Hoare M.A., *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, London–Berkeley 2007.

Kamberović H., *Džemal Bijedić: politička biografija*, Sarajevo 2017.

Kamberović H., *Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-tih godina*, „Prilozi” 2009, br. 38, s. 165–191.

Ključanin Z., *Mladi muslimani*, Sarajevo 1991.

- Matulić R., *Repression of Dissent in Yugoslavia 1956–1984* [w:] *The Human Rights in Yugoslavia*, eds. O. Grunewald, K. Rosenblum-Čale, New York 1986, s. 459–560.
- Paszkiwicz J., *Slavic Activists and Socio-political Situation in Bosnia at the Turn of the 19th Century. The Foundation of the Contemporary Ethnic Divisions*, „Balcanica Posnaniensia” 2020, t. 27, s. 123–136.
- Pehar A., *O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine*, „Prilozi” 2021, br. 50, s. 231–282.
- Radelić Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
- Ramet S.P., *Tri Jugoslavije, Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005.*, Zagreb 2009.
- Rawski T., *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1945 r.*, Warszawa 2019.
- Rekšć M., *Mit zimowych igrzysk olimpijskich w Sarajewie w bośniackiej pamięci zbiorowej*, „International Studies. International Political and Cultural Journal” 2021, t. 27, nr 1, s. 173–191.
- Sarač D., *Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-tih u Bosni i Hercegovini* [w:] *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, ur. H. Kamberović, Sarajevo 2009, s. 153–184.
- Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. I, oprac. A. Daniel, Z. Głuz, Warszawa 2007.
- Sokulski M., *Die nicht-nationalistische Anti-Regime-Elite in Serbien angesichts des sich zwischen 1976 und 1984 in Jugoslawien vollziehenden Wandels* [w:] *Narrative des Wandels. Transformationsprozesse nach 1989 in den mittel-und osteuropäischen Literaturen*, hg. E. Dampc-Jarosz, A. Kałuża, Göttingen 2022, s. 265–283.
- Szczesio S.L., *Relacje amerykańsko-jugosłowiańskie w latach osiemdziesiątych XX w. – zarys problemu* [w:] *Wokół spraw trudnych, bolesnych i zapomnianych. Studia i szkice*, red. E. Kowalczyk, L. Ladorucka, W. Marciniak, B. Szubtarska, J. Żelazko, Łódź 2014, s. 735–768.
- Tomić Y., *The Ideology of the Greater Serbia in the Nineteenth and Twentieth Century, Expert Report for the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, Hague 2008.
- Żurek P., *Słowenia w walce o niepodległość 1980–1992. Wyjść z cienia Jugosławii*, Kraków 2019.